

תוכן העניינים

1	מבוא
5	פרק ראשון: צו ההגנה: יהודים וערבים
8	התאולוגיה הפוליטית של הכיבוש
8	מצב החירום הישראלי
9	ממשל צבאי בתחומי ישראל לממשל צבאי בשטחים הכבושים
11	ריבונות דה פקטו ושלטון החוק בשטחים הכבושים
15	האמת והשיח הישראלי
19	המרחב המתגונן והמרחב המפולש
21	מצור, ריבונות וגבולות
22	המצור הביופוליטי: 'מיכאל שלי' מאת עמוס עוז
33	מצור הנמלים והציפייה לקול האל: 'נמלים' מאת יצחק אורפז
36	מצור טבעי היסטורי ותאולוגי: 'הפרדס' מאת בנימין תמוז
47	חציית גבולות ילדית: 'היכל הכלים השבורים' מאת דוד שחר
57	פרק שני: בעל הבית: מזרחיות, אשכנזיות ומרחב
60	מרחב ואתניות בשיח הציבורי
65	מזרחיות ואשכנזיות ברומן
66	'שווים ושווים יותר' מאת סמי מיכאל ו'התבהרות' מאת שמעון בלס
72	'מסע דניאל' מאת יצחק אורפז ו'האיש משם' מאת יצחק בן-נר
81	פרק שלישי: אדמה קפואה מחזירה מבט: מגדר ולאומיות
82	האישה כמשענת או כהפרעה לחברה הלאומית
85	מגדר, פיגורות ספרותיות וזמן לאומי
89	מגדר ולאומיות ברומנים של ספרות התקופה
89	'עיר ימים רבים' מאת שולמית הראבן
94	'החצר של מומו הגדולה' מאת יהודית הנדל
98	'ירח בעמק אילון' מאת עמליה כהנא-כרמון

127	פרק רביעי: סוס הנדנדה הישראלי: גלות וריבונות
128	שימור וטרנספורמציה
131	ה'עלייה' היהודית לישראל
132	זהות יהודית וזהות ישראלית
134	הקונפליקט הדורי בשיח הציבורי
136	גרוויטציה ונרודים
137	היהודי הנודד
138	יהודיות ב'לגעת במים לגעת ברוח' מאת עמוס עוז
154	הישראלי הנודד ב'סוסעץ: מסע' מאת יורם קניוק
168	פרק חמישי: אדון עולם וקרקע: דת וחילון
168	דת, חילוניות ולאומיות
177	אל, מרחב, לאומיות
177	תכנון אלוהי, חוויה והכרה אנושית ביצירותיו של פנחס שדה
191	קטנותו של האדם, אימתנותו של המרחב: 'העור והכותונת' מאת אהרן אפלפלד
212	אחרית דבר: דיוקנה של תקופה – האומנם?
217	ביבליוגרפיה
230	מפתח

מבוא

מי נתן לך זכות לתקוף את היונקר פון טרונקה על-פי פסיקות משפטיות שלך עצמך, וכאשר לא מצאת אותו במצורתו, לקום באש ובחרב על כל הקהילה המגינה עליו? [...] 'מי נידה אותך מכלל המדינה שאתה חי בה? האם נודע אי-פעם בדבריימי המדינות מקרה שמישהו, יהיה אשר יהיה, נודה מהן?' – 'מנודה', השיב קולהאס ואיגרף את ידו, 'הוא בעיני מי שנשללה ממנו הגנת החוקים! אני זקוק להגנה הזאת כדי לשגשג בשלווה במשלח-ידי; כן, בשל כך אני מחפש מחסה בחברה הזאת, אני וכל אשר לי; ומי ששולל אותה ממני, משליך אותי אל פראי הישימון; הוא נוטל את האֵלָה המגינה עלי – איך תוכל להכחיש – ונותנה בידו'.

(מתוך דו־שיח בין מרתין לותר למיכאל קולהאס. פון קלייסט, 2002: 71)

מיכאל קולהאס, גיבור הנובלה המפורסמת של היינריך פון קלייסט, שהנאמנות לחוק ולמדינתו הייתה מאושיות תפיסתו המוסרית, קבע שאם המדינה לא מקיימת את חוקיה, אף הוא אינו מחויב להם. קולהאס לוקח את החוק לידיים, והאֵלָה שהגנה עליו הופכת לכלי הרס. כך קורה שכאשר אזרח מגלה שמי שאמון על החוק לא מקיימו מסיבות של שחיתות, חולשה שלטונית וחוקית או ניצול לרעה של כוח השליט, הוא עלול להפוך את עצמו לריבון שהתנהלותו לא צפויה. אבל גם ההפך נכון: החוק הוא פעמים רבות עיוור ולא גמיש, ונדרשת התערבות של הריבון כדי לתקן זאת. השלטון מוכיח את כוחו כאשר הוא מגדיר ריבון שבהחלטתו החוק מושעה והוא יכול לממש את כוחו מחוץ לחוק הקיים. השעיית החוק מטעם הריבון הופכת לכלי שעלול לפגוע באזרחים ובסדר החברתי.

הריבונות היא כלי חברתי מכונן, יציב, קשיח, שמבטא עצמאות מדינית, שלטון, חוק, הגנה פעילה על אזרחי מדינת הלאום. אבל בלב לכה מובנה פרדוקס. כאשר הריבונות צריכה להתממש, להחזין את כוחה, היא שומטת תחתיה את הבסיס היציב לכאורה של ההתנהלות החוקית הסדירה. הסדר החדש נקבע בהתאם לסיטואציה המדינית, הפוליטית והשלטונית הספציפית; לעתים זהו סדר לא רציונלי, מוטעה לחלוטין, לעתים דכאני, לעתים אנטי-מוסרי, לפחות

לפי קריטריונים של הגנה על חיי אדם באשר הוא אדם, לעתים לא הומני. בספר זה מוצגות דמותה של הריבונות הישראלית ואופיה המיוחד לאור מחקר של השיח הציבורי בישראל בתקופה שבין מלחמת 1967 למלחמת 1973 וביטוי בעיתונות היומית ובכתבי העת, ושל השיח בספרות היפה ברומנים שיצאו לאור באותן שנים. הנחתי הייתה כי בין השיח הציבורי לבין השיח הספרותי קיימת השפעה הדדית, וכי הם מושפעים מן ההתרחשויות במציאות ומשפיעים עליהן. במילים אחרות, בייצוג העולם ובייצוג הזמן והמרחב, וכן בביטויים הלשוניים והספרותיים, הם יוצקים משמעויות וגורמים לשינויי תפיסה, ובסופו של דבר משפיעים על פעולות בעולם הממשי. הספר מתאר את הריבון הישראלי המעוצב בשיח הציבורי והספרותי. אותו ריבון שמתגלם כדמות ברומן הישראלי, נושא עמו את המאפיינים של הזהות הישראלית.

הצגת זיקתו של הישראלי למרחב מבוססת על הנחה שקיים קשר בין השינויים הטריטוריאליים הלאומיים לבין מאפייניה של הזהות הישראלית. המרחב הישראלי הוא המרחב הפרטי, האישי, של האזרח, החל בגופו, דרך המרחב המשפחתי, מקום מגוריו, סביבתו המידית, עירו, ועד למרחב הלאומי והטריטוריאלי וגבולותיו. המרחב הישראלי הוא גם המרחב התפיסתי, המחשבתי והשיחני, מרחב ציבורי, חוקי ונורמטיבי, מרחב שיש בו ייצוגים ויזואליים וטקסטואליים.

בספר אני מציגה תפיסות שונות בשיח הציבורי של מרכיבי הזהות הישראלית ושל מיקומה במרחב, ולאורך אני מתארת את מאפייני הרומן הישראלי באותה תקופה. השאלות הנידונות בדפי הספר הן: מיהו הישראלי העולה מן הרומנים של התקופה? מהם המאפיינים של זהותו הריבונית והלאומית? איזה מרחב ישראלי נברא ביצירות הללו? מהו היחס בין המרחב שהיצירות מייצרות ומעצבות לבין התפיסות הישראליות המאפיינות את התקופה? כל אלה נידונים על רקע הסיטואציה המרחבית שכללה שינויים טריטוריאליים, שלטוניים, דמוגרפיים וחוקיים. כל פרק עוסק בנושא עיקרי שדרכו, וביחס אליו, מגדירה הזהות הישראלית ומכוננת את עצמה, את המרחב הישראלי האישי, הציבורי והריבוני, התפיסתי והטריטוריאלי. בכל פרק אני מציגה את התפיסות בשיח הציבורי לגבי אותו נושא בחלקו הראשון, ובחלקו השני אני בוחנת את היחס לעקרונות הללו ברומנים נבחרים של התקופה.

הפרק הראשון, 'צו ההגנה: יהודים וערבים', עוסק ביחסים שבין יהודים לערבים במרחב הישראלי. מצב החירום שהוכרז עם הקמתה של מדינת ישראל בהמשך לחוק המנדטורי והקיים עד היום, אינו מצב זמני שהמדינה מכריזה עליו בשעת מצור, אסון או מלחמה, אלא הוא חלק בלתי נפרד מהקיום הישראלי המשפטי והתפיסתי. השיח הציבורי והיצירות הקנוניות 'מיכאל שלי' מאת עמוס עוז, 'נמלים' מאת יצחק אורפז ו'הפרדס' מאת בנימין תמוז, מייצרים טריטוריה ישראלית ובה ריבון יהודי מכותר ומאזים על ידי אויב ערבי. כתנאי

פרק ראשון

צו ההגנה: יהודים וערבים

בשנת 1968 ראו אור יומניו של הלוחם הישראלי מאיר הר־ציון. אריאל שרון, אלוף פיקוד דרום, כתב את ההקדמה לספר וכאחרית דבר נדפסה הרצאתו של משה דיין, שר הביטחון, על פעולות התגמול הישראליות שהר־ציון היה מסמליהן המרכזיים.¹ אריאל שרון מצא לנכון לכתוב את ההקדמה מכיוון שסבר כי מדינת ישראל נמצאת שוב בעיצומה של מלחמה שמטרתה להשמדה. יכולת התמודדותה של ישראל עם האיום הקיומי התבססה, לטענתו, על 'לוחמה מיוחדת' שהתגבשה בימי פעילותו של מאיר הר־ציון ביחידה 101 אשר בנתה את יכולתו של הצבא הישראלי להגיע לכל מקום בכל מדינה ערבית ולפגוע בכל 'אובייקט' הנמצא בהן. שרון מתאר את תהליך בנייתה של יחידה מצומצמת ובה עשרים לוחמים שהופקדה על פעולות מעבר לגבול, דגלה בקרב פנים אל פנים עם האויב, והייתה לדוגמה לצבא כולו. הר־ציון היה לדעתו הלוחם הנועז ביותר של יחידה 101 ושל הצנחנים, סייר מעולה, אולי המעולה שהצבא הישראלי ידע מעודו, וסמל הלחימה של יחידות הצנחנים ושל הצבא כולו. לגבי דידו הר־ציון הוא דוגמה לתכונה החשובה ביותר למפקד: יכולתו לבצע משימה עצמאית, כאשר הוא עצמו קובע אם המשימה תבוצע ואיך, והשפעתו חזקה מכל פקודה או תדרוך שניתנו מראש (הר־ציון, תשכ"ט: 14-19).

יומניו של מאיר הר־ציון מעידים כי לא מצא מרגוע לנפשו במסגרת הנורמטיבית שבה חי, וכי מילדותו הפר נורמות וחוקים ושאף לחצות גבולות מוסכמים, חוקיים, לאומיים, תוך כדי תנועה במרחב. מרדכי שלו תיאר בביקורתו על הספר את מושג הגבול בספרו של הר־ציון: הגבול הוא מסגרת מגוננת וכפויה, שפריצתה מקנה את חוויית הקרבה לארץ. חציית הגבול מאפשרת את החיבור המהותי עם העצמי הפנימי ועם רצונותיו, עם 'אתה' הקובע בשטח.

1 ההרצאה, 'פעולות התגמול כאמצעי להבטחת השלום', ניתנה ביולי 1955, ופורסמה בסקירה חודשית, חוברת אוגוסט 1955. נדפסה גם בהר־ציון, תשכ"ט: 243-248.

מצד אחד, הגבול אינו קיים כלל... ההסתובבות החופשית משני עבריו יוצרת מחדש את מושג הארץ, שחלוקתה המדומה מסתירה את פניה וסותרת את החוויה העמוקה ביותר של המהלך בה. [...] מאידך, הגבול הוא מסגרת כפויה, שבתוכה מוענקת לך הגנה קולקטיבית, המבטלת את ישותך. רק ברגע של חציית הגבול אתה חוזר מחדש להיות 'אתה', פנים-אל-פנים מול עולם זר, אפל, עיון ועם-זאת קרוב ושייך להפליא. הכל תלוי בך. עכשיו רק אתה קובע (שלו, 1969: 22, ההדגשות במקור).

אולם מיהו אותו 'אתה' שקובע? כיצד הפך מי שמשתוקק לחציית הגבול, ועשה זאת תוך הפרה בוטה של החוק, לסמל ההגנה על הריבונות הישראלית ולמפת הדור לקשר הישראלי למרחב? בתיאור מדויק זה של החוויות החריגות והחורגות של הר-ציון מסורטטים יסודות הריבונות הישראלית.

התנהלותו של הר-ציון התאפיינה בהפרה של החוק הישראלי. כפי שמתאר מרדכי שלו, יחסו למרחב הישראלי יצר הבחנה בין אזרחות הארץ לבין אזרחות המדינה, שלכל אחת מהן חוקים משלה. חוקי הארץ קשורים בתפיסה דתית-רוחנית של הארץ ותלויים בהנחייתו של האל המקראי, ולא בהנחיית השלטון המדינתי. הר-ציון שאב את אדנותו ואת כוחו לחצות גבולות פיזיים וחוקיים מצו פנימי, שהוא פירשו לעתים כצו אלוהי.

האיש הצועד לכדו בלילה בדרכו אל יריחו נושא בליבו עולם רוחני שונה משל סביבתו. עולם זה מעוצב לא במעט על-ידי דפוסים מקראיים. מתחת לסף הכרתו הוא אזרח הארץ ולא אזרח המדינה. כל חלקי הארץ פתוחים לפניו במידה שווה וחוקי המדינות הנוגעות בדבר, כולל מדינת ישראל, אינם קיימים לגביו, במידה שהם נוגדים את חוקי הארץ, בה הוא חי מבחינה נפשית. [...] הנוכחות הטבעית, המובנת מאליה, שהוא מפגין בפגישותיו עם האויב לאור היום בהרי הגלעד ולפנות-ערב בואדי קאלט עומדת לו להיחלץ ממצבים אבודים-מראש, שבהם אומץ-לב וידע טכני וצבאי הם הכרחיים אך אינם מספיקים (שם, ההדגשות במקור).

הר-ציון הוא יחיד, פרט שגויס לצבא המדינה והופעל במערכת ריבונית. עם זאת הוא פעל לאור יכולותיו ואמונותיו והניע את כוחותיה של המערכת הריבונית הישראלית, תוך שהוא מערער על שלטונה המסודר. אך כפי שמעיד הספר, לא פחות מכך הוא משמש אלגוריה לריבונות הישראלית ולמעשה לתאולוגיה הפוליטית של הריבונות הישראלית.

קרל שמיט מתאר את הקשר שבין ריבונות לבין חוק ובינם לבין תאולוגיה בספרו השנוי במחלוקת, 'תיאולוגיה פוליטית' (2005). הוא טוען כי ריבונות נמדדת ביכולתו של שליט להחליט על מצב מיוחד, מצב חירום, ובכך להשעות את החוק הקיים ולהחליפו בחוקים אחרים. יכולת ההכרעה על מצב חירום

שבו החוק מושעה היא תשתית הריבונות. היחסים בין ריבון ובין חוק לקוחים מהתאולוגיה: יכולתו של הריבון להשעות את החוק מדומה לכוחו של האל להתערב ולשנות את חוקי הטבע בדרך נס. כאשר הריבון מכריז על מצב חירום הוא משנה את מה שמוגדר כבלתי ניתן לשינוי (שמיט, 2005: 25-35, 57-58).

פעולתו של הר־ציון במרחב הישראלי השעתה את החוק ודמתה לפעולה של ריבון המכריז על מצב חירום. השלטון הישראלי פירש את פעולותיו החריגות של הר־ציון, פעולות תגמול של נקמה במי שסומן כאויב, לא כהפרה של החוק המדינתי אלא כצו הכרחי לשימור ישותה של מדינת ישראל, תושביה וגבולותיה. הפעולות של הר־ציון שיקפו את מדיניות השלטון התופס את מצב המדינה כמצב חירום והמאפשר לפרטים לפעול כריבונים בשטח ככלי לאשרור הריבונות הישראלית.

מצב חירום משעה את החוק ומאפשר לשלוט באוכלוסייה על ידי הפעלת כוח ללא מצרים, ובישראל בעיקר בפלסטינים/ערבים – הן מי שאזרחותו מושעת בפועל בתנאים של מצב חירום, הן מי שאינו אזרח. אף על פי שהמטרה של השעיית החוק והחריגה ממנו היא אשרור הריבונות והגנה על האזרחים החיים בתוך השטח הריבוני, החריגה החוקית הישראלית היא באופן פרדוקסלי גם חריגה טריטוריאלית מגבולות הריבונות. החריגה הזאת מאפשרת לפעול מעבר לגבול, ליצור אזורים ביניים של שליטה ולכונן בהם מערכת חוקים שונה.

בחלק הראשון של הפרק אני מדגימה כיצד פועלת הפוליטיקה הישראלית בכלים תאולוגיים, הבאים לידי ביטוי בהתערבות ריבונית אנושית אלוהית-מחולנת, ליצירת מערכת שליטה על האוכלוסייה הפלסטינית. אני מציגה את המצב החוקי בישראל המאפשר 'מימוש' של הריבונות על מי שמוגדר כמאיים עליה, את ביטוי המצב החוקי ואת השעייתו ויצירה של מערכת שליטה במרחב הישראלי/פלסטיני בשנים 1967-1973. השאיפה להוציא את הכוח הריבוני אל הפועל ולחרוג אל מעבר לגבולות החוקיים והטריטוריאליים, כפי שבאה לידי ביטוי בדמותו של מאיר הר־ציון, התממשה בשליטה באוכלוסייה הפלסטינית בממשל הצבאי בתוך ישראל, ובתקופה הנדונה בפרק בשליטה באוכלוסייה הפלסטינית בשטחים הכבושים.

ההצגה והאפיון של דרכי השליטה באוכלוסייה הפלסטינית שופכים אור על הבניית השליטה וניסוחה בשיח וברומן הישראליים. הרומן הישראלי מקיים יחסי גומלין עם המציאות: הוא מייצג אותה כאשר הוא יוצר שיקוף ר־אליסטי של תפיסות עולם מקובלות ביחס לסיטואציה הישראלית ושל הלכי רוח ורעיונות, ומייצר אותה כאשר ייצוגיו משפיעים על הלכי רוח ועל עשייה.

בחלק השני של הפרק אני טוענת כי יצירות בנות התקופה שהתקבלו כקנוניות מציירות ומייצרות מרחב של טריטוריה לאומית-ישראלית-יהודית תחת מצור

אחרית דבר

דיוקנה של תקופה – האומנם?

תחמתו של נושא הספר לתקופה קצרה יחסית, בין שתי מלחמות שנתפסות כתמונת מראה הפוכה האחת של השנייה מבחינת המסקנות הציבוריות העולות מהן, עשויה ליצור רושם כאילו ביקשתי לבסס את ייחודה, ואולי אפילו את חשיבותה, של הספרות בשנים אלה מתקופות קודמות או עוקבות. עבודת המחקר שאת תוצאותיה מציג הספר לא התבססה על הנחה כי תקופה זו מתייחדת מתקופות אחרות, ולא שאלה שאלות על היחסים שבניה לבין תקופות אחרות. הדגש שהושם במלחמת 1967 עלול לחזק את התפיסה כי בסיסו של הסכסוך הפוליטי, הטריטוריאלי, המוסרי, נעוץ בהתרחבות הטריטוריאלית ובמדיניות שננקטה לאחרי המלחמה. נקודת זמן משמעותית יותר לחקירת התרבות הריבונית הישראלית יכולה להיות מלחמת 1948 ואסון הנכבה, ומועד התכוננותה הפוליטית של ישראל כמדינת לאום, או ההגירות הציוניות לארץ ישראל/פלסטין שקדמו לכך. יתר על כן, הבחירה בתקופות בעלות משמעות בהיסטוריוגרפיה הציונית – ראשית ההגירה הציונית, כינונה של מדינת ישראל, מלחמות ישראל, שינויים בפוליטיקה הישראלית – אינה מובנת מאליה כאשר המחקר הספרותי מבקש להעמיד מראה ביקורתית לפני התרבות הישראלית. בחירה בנקודות הזמן הללו עלולה לשחזר את דפוסי המחשבה השגורים הישראליים. כתיבת ממצאי מחקרי מעצבת אף היא זהות וזיכרון. וכך, אם ספר זה ימצא את מקומו בשיח הישראלי, הרי שאגב הביקורת על מאפייניה של ספרות התקופה, ייתכן שהוא משרת במידה זו או אחרת את הריבוניות הישראלית; ואולי, מבלי שהייתה זו כוונתי, ניתן לה לגיטימציה בעצם ניסוח מאפייניה.

מדוע, אם כן, בחרתי דווקא בתקופה הזאת? מדוע בין השנים 1967 ל-1973?

ומה חשיבות הממצאים והתובנות שעלו מחקירתי?

מטרתי הייתה כפולה: הן תיאור הספרות הישראלית הן ביקורת עליה בתקופה משמעותית לחברה הישראלית, אשר בה התרחשו שינויים טריטוריאליים, שלטוניים ודמוגרפיים שבעקבותיהם ראוי לבחון את הזהות הריבונית הישראלית. בחינת התקופה שבין 1967 לבין 1973 העלתה מסקנות משמעותיות על מורכבותה של הזהות הישראלית-יהודית, על האופן שבו היא נקשרת למרחב כריבונית, על השילוב שבין זהות לאומית, דתית, מגדרית ואתנית, שאינן מיוחדות ליוצר זה

או אחר. מוטיבים דומים קיימים ביצירות מתקופות אחרות, ובכל זאת מתקיימת ביצירות שדנתי בהן דומיננטיות משמעותית של תפיסות עולם, ומארג ייצוגים של פרקטיקות והצדקות המאפשרות את חייו של הישראלי היהודי ומשפיעות על פעולותיו במרחב לאחר כינונה של המדינה הריבונית. אם עלי לבחור, האובייקט המהותי יותר של המחקר הוא לא התקופה שבין 1967 ל-1973, אלא ייצוגי הישראלי הריבוני.

הנחת המוצא של המחקר שעליו מבוסס הספר הייתה שיש קשר בין הספרות לבין המציאות הגאופוליטית והציבורית, וקשר זה מתבטא גם בשיח. לפי תפיסה מחקרית ביקורתית זו, הכרחי להיצמד דווקא לנקודות מפתח בהיסטוריוגרפיה הציונית. התקופה נבחרה משום שהתרחשו בה אירועים גאופוליטיים בעלי משמעות, וזוהו הריבונית קיבלה מאפיינים ברורים לאחר תקופת התהוות, ובאותה עת הגיעה לשיאה הכתיבה הספרותית של דור המדינה, נציגו הספרותי של הדור שקיבל לידיו את מדינת הלאום ולא כונן אותה. אין לגזור מכך כי תקופות אחרות בהכרח שונות ממנה באופן מהותי, אלא להפך, לראות אותה כתקופה דומיננטית שבה נכתבה וכוננה הזהות הישראלית האופיינית כזוהו טריטוריאלית מתוחמת, מגודרת ומאוימת, מחד גיסא, ושואפת להתפשט במרחב, מאידך גיסא. אין להסיק ממסקנות המחקר שתקופה זו הייתה חשובה במיוחד בכינון הלאומיות או בניסוח הזהות של הישראלי הריבוני, אלא לראות בה דוגמה מייצגת לצורתה המיוחדת של הזהות הריבונית הישראלית.

קוראי הספר שמו לב בוודאי למגוון הזהויות והמרחבים הישראליים המיוצגים ברומן הישראלי בתקופה שבין 1967 ל-1973. אם להזכיר כמה מהם: חנה גונן המאוימת, שמחלתה וחולשתה מאפשרים את התחזקותה, בוראת מרחב ירושלמי מאיים שטבעו מהול בזהותם הפוליטית של התאומים הערבים ('מיכאל שלי'); אבשלום רייכלין המיסטיקן חסר הגבולות, ששואף בחלומותיו להיטמע באדמה הישראלית/פלסטינית ולהגיע דרכה אל האל ('על מצבו של האדם'); נועה טלמור המביטה אל המרחב מבעד לזכוכית מפרידה ומצליכה בו עבר, הווה ועתיד מתוך ערגה לשיא פרטי ולאומי ('וירח בעמק אילון'); יעקב דרורי המתקשה להשתלב בחברה הישראלית ומתחבר למרחב הישראלי כנפיל כנעני המוותר על כוחו ומשמר את קשרו למרחב הערבי ('התבהרות'); עמינדב סוסעץ הנע על סוס הנדנדה הישראלי בתנועת זיכרון ולידה לאומית טריטוריאלית אין-סופית ('סוסעץ: מסע'); אלישע פומרנץ הפורץ את חוקי הגרוויטציה וההיגיון הצרוף, מתקשה להשתלב במרחב הישראלי אך הופך למייצג הקשר עמו ('לגעת במים, לגעת ברוח').

למרות היחסים המגוונים עם המרחב, ולמרות שפע הקולות, הקנוניים והשוליים, אפשר לסרטט שני עקרונות מנוגדים המאפיינים את יחסו של האדם הריבוני הישראלי למרחב הטריטוריאלית לאחר 1967. האחד, השאיפה לייצר

ביבליוגרפיה

היצירות הנידונות בספר
אורפז, יצחק, 1968. נמלים. תל אביב: עם עובד
אורפז, יצחק, 1969. מסע דניאל. תל אביב: עם עובד
אפלפלד, אהרן, 1971. העור והכותונת. תל אביב: עם עובד
בלס, שמעון, 1972. התבהרות. תל אביב: ספרית פועלים
בן-נר, יצחק, 1967. האישי משם. תל אביב: עם עובד
הנדל, יהודית, 1969. החצר של מומו הגדולה. תל אביב: עם עובד
הראבן, שולמית, 1972. עיר ימים רבים. תל אביב: עם עובד
כהנא-כרמון, עמליה, 1971. וירח בעמק איילון. תל אביב: הקיבוץ המאוחד
מיכאל, סמי, 1974. שווים ושווים יותר. תל אביב: בוסתן
עוז, עמוס, 1968. מיכאל שלי. תל אביב: עם עובד
עוז, עמוס, 1973. לגעת במים, לגעת ברוח. תל אביב: עם עובד
קנז, יהושע, 1973. האשה הגדולה מן החלומות. תל אביב: דביר
קניוק, יורם, 1974. סוסעין: מסע. תל אביב: ספרית פועלים
שדה, פנחס, 1967. על מצבו של האדם. תל אביב: עם עובד
שדה, פנחס, 1969. מות אבימלך ועליתו השמימה בזרועות אמו. תל אביב:
שוקן
שחר, דוד, 1969. קיץ בדרך הנביאים. מרחביה: ספרית פועלים
שחר, דוד, 1971. המסע לאור-כשדים. תל אביב: ספרית פועלים
תמוז, בנימין, 1972. הפרדס. תל אביב: הקיבוץ המאוחד

יצירות אחרות הנזכרות בספר
אלמוג, רות, 1971. בארץ גזירה. תל אביב: עם עובד
בן-אמוץ, דן, 1968. לזכור ולשכוח. תל אביב: עמיקם
כהנא-כרמון, עמליה, 1966. בכפיפה אחת. מרחביה: ספרית פועלים
עוז, עמוס, 1964. 'נורדים וצפע', הארץ, 7.2.1964 [נדפס גם בקובץ הסיפורים
ארצות התן]
עוז, עמוס, [1969] 1971. עד מוות. מרחביה ותל אביב: ספרית פועלים
קלייסט, היינריך פון. 2002. 'מיכאל קולהאס', קולהאס ואחרים: כל הנובלות
(תרגום רן הכהן), תל-אביב: הקיבוץ המאוחד

קניוק, יורם, 1969. אדם בן כלב. תל אביב: עמיקם
 שדה, פנחס, 1970. העשב האדום בוער לאט, הנהר הירוק זורם לעד. תל אביב:
 משרד הבטחון, ספריית תרמיל
 תמוז, בנימין, 1969. אליקום: ספר ההזיות. תל אביב: עם עובד

מחקרים ומאמרים

אביגל, כרמלה, 1967. 'יום בעזה', דבר הפועלת, לג': 217
 אבידן, ברוריה, 1967. 'הבנות שירדו דרומה', לאשה, גיליון 1052, 6.6.1967
 אבישי, מרדכי, 1973א. 'גיבורים בשריודם ב"עיר ימים רבים"', מעריב,
 12.1.1973

אבישי, מרדכי, 1973ב. 'המים, הרוח והניסוי הסיפורי', מעריב, 1.6.1973
 אוסצקי-לזר, שרה, תשס"ב. 'הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים',
 המזרח החדש, מג: 103-132

אור, שולמית, 1968. 'נשים בבית המחוקקים', דבר הפועלת, לד': 284
 אוריין, יהודית, 1968. 'דיוקנו של הערבי כגבר בסיפורת הצעירה', ידיעות
 אחרונות, ספרות ואמנות, 20.12.1968: 20-21
 אוריין בן-הרצל, יהודית, 1974. 'האמן כטעות מלידה', מעריב, 31.5.1974
 37

אורן, יוסף, 1969. 'בין "דור בארץ" ו"דור המדינה"', האומה, ז, חוב' 3 (27),
 ינואר 1969: 387-392

אורן, יוסף, 1973א. 'ישועה בכף הדוב', מאזניים, לז, 3-4: 252-254
 אורן, יוסף, 1973ב. 'ירושלים כעיר של ניגודים: על הרומן של שולמית הראבן
 "עיר ימים רבים"', ידיעות אחרונות, 2.2.1973

אייג, אליעזרה, 1967. 'הנדכא והמופלא', למרחב, משא, 21.7.1967
 אילון, עמוס, 1970. 'יהודי היהודים', הארץ, 11.6.1970: 9
 איתן, איתן, 1973. 'מעין דו-קרב', קשת, טז, א (סא): 148-150
 אלבוים-דרור, רחל, 2001. 'האישה הציונית האידיאלית', יעל עצמון (עורכת),
 התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית. ירושלים: מכון ון ליר
 והקיבוץ המאוחד: 95-115

אלוני, שולמית, 1976. נשים כבני אדם. תל אביב: מבט
 אלשטיין-קפלן, אורנה, 1982. 'מעבר לטוב ולרע: ההורים בעקבות פנחס שדה',
 מאזניים, נד: 3-4

אנדרסון, בנדיקט, 2000. קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל
 התפשטותה, (תרגם דן דאור). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה
 ארנון, אברהם, 1968. 'עם הספר "על מצבו של האדם"', מבפנים, ל, 1-2:
 141-143

באחטין, מיכאיל, תשס"ג. 'צורות הזמן והכרונוטופ ברומאן: מסה על פואטיקה